।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।।

चौधौं अध्याय

पछिल्लो अनेकौं अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले ज्ञानको स्वरूप स्पष्ट गर्नुभयो। अध्याय ४/१९मा वहाँले बताउनुभयो कि जुन पुरुषद्वारा सम्पूर्णताबाट आरम्भ गरिएको निर्धारित कर्मको आचरण क्रमशः उत्थान हुँदा–हुँदै यति सूक्ष्म हुनगयो कि कामना र सङ्कल्पको सर्वथा शमन भयो, त्यस समय जसलाई ऊ जान्न चाहन्छ, त्यसको प्रत्यक्ष अनुभूति हुन्छ, त्यही अनुभूतिको नाम ज्ञान हो। तेह्रौं अध्यायमा ज्ञानलाई परिभाषित गर्नुभयो, '**अध्यात्मज्ञान नित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थ दर्शनम्।**'– आत्मज्ञानमा एकरस स्थिति र तत्त्वको अर्थस्वरूप परमात्माको प्रत्यक्ष दर्शन ज्ञान हो। क्षेत्र–क्षेत्रज्ञको भेदलाई विदित गर्नु नै ज्ञान हो। ज्ञानको अर्थ शास्त्रार्थ होइन, शास्त्रहरूलाई यादगर्नु ज्ञान होइन। अध्यासको त्यो अवस्था ज्ञान हो, जहाँ त्यो तत्त्व विदित हुन्छ। परमात्माको साक्षात्कारको साथ मिल्ने अनुभूतिको नाम ज्ञान हो, यसको विपरीत सबै कुरा अज्ञान हुन्।

यसरी सबै कुरा बताईसके पछि पनि प्रस्तुत अध्याय चौधमा योगेश्रर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि, अर्जुन! ती ज्ञानहरूमा पनि परम उत्तम ज्ञानलाई म फेरि पनि तिम्रो लागि भन्नेछु। योगेश्रर त्यसैको पुनरावृत्ति गर्दै हुनुहुन्छ; किनकि '**शास्त्र सुचिन्तित पुनि पुनि देखिय।**' राम्ररी चिन्तन गरिएको शास्त्रलाई पनि पटक–पटक हेर्नु पर्दछ। यति मात्र होइन, जसो–जसो तपाईं साधन–पथमा अग्रसर हुनुहुनेछ, जसो–जसो त्यस इष्टमा प्रवेश पाउँदै जानेछ, त्यसो–त्यसो ब्रह्मबाट नयाँ–नयाँ अनुभूतिहरू प्राप्त हुनेछ। यो जानकारी सद्गुरु महापुरुषले नै दिनुहुन्छ, यसैले श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– म फेरि भन्नेछु।

सुरति (स्मृति) यस्तो पटल हो, जसमा संस्कारहरूको अंकन सधैं भई रहन्छ। यदि पथिकलाई इष्टमा प्रवेश दिने जानकारी धमिलो हुन्छ तब त्यस स्मृति-पटलमा प्रकृति अंकित हुनलाग्छ जो विनाशको कारण हो। यसैले पूर्तिपर्यन्त साधकले इष्ट-सम्बन्धी जानकारी दोहोऱ्याउँदै रहनुपर्छ। आज स्मृति जीवन्त छ, तर अगाडिका अवस्थाहरूमा प्रवेश पाउनासाथ यो अवस्था रहने छैन। यसैले 'पूज्य महाराजज्यू' भन्ने गर्नुहुन्थ्यो कि- 'ब्रह्मविद्याको चिन्तन प्रत्येक दिन गर, एक माला प्रत्येक दिन धुमाऊ, जो चिन्तनले घुमाइन्छ, बाहिरको माला होइन।'

यो त साधकको लागि हो, तर जो वास्तविक सद्गुरु हुन्छ, वहाँ सधैं त्यस पथिकको पछि लागि रहन्छ, भित्र उसको आत्माबाट जागृत भएर तथा बाहिर आफ्नो क्रिया-कलापहरूबाट उसलाई अभिनव परिस्थितिहरूबाट अवगत गराउँदै रहन्छ। योगेश्वर श्रीकृष्ण पनि महापुरुष हुनुहुन्थ्यो। अर्जुन शिष्यको स्थानमा छ, उसले भगवान्सँग सम्हालनको लागि प्रार्थना गरेका थिए। यसैले योगेश्वर श्रीकृष्णको कथन छ कि ज्ञानहरूमा पनि अति उत्तम ज्ञान म पुनः तिम्रो लागि भन्नेछु।

श्रीभगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः।।१।।

अर्जुन! ज्ञानहरूमा पनि अति उत्तम ज्ञान परमज्ञानलाई म फेरि पनि तिम्रो लागि भन्नेछु (जसलाई पछाडि भनिसकेको छु), जसलाई जानेर सबै मुनिजन यस संसारबाट मुक्त भएर परमसिद्धि प्राप्त गर्दछन् (त्यसपछि कुनै पनि वस्तु पाउन बाँकी रहँदैन)।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च।।२।।

यस ज्ञानलाई '**उपाश्रित्य**'- यस ज्ञानको नजिकबाट आश्रय लिएर, क्रियाबाट हिडेर नजिक पुगेर मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गरेका मानिसहरू सृष्टिको

आदिमा पुनः जन्म लिंदैन र प्रलय–कालमा अर्थात् शरीरान्त हुने समयमा व्याकुल हुँदैन, किनकि महापुरुषको शरीरको अन्त्य त त्यही दिन हुन्छ, जब त्यो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। त्यसपछि उसको शरीर बस्ने एउटा घर मात्र रहन जान्छ। पुनर्जन्मको स्थान कहाँ छ, जहाँ मानिस जन्म लिन्छन्? यसमा श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत।।३।।

हे अर्जुन! मेरो 'महद्ब्रह्म' अर्थात् अष्टधा मूल प्रकृति सम्पूर्ण भूतहरूको योनि हो र त्यसमा म चेतनरूपी बीज स्थापित गर्दछु, त्यस जड–चेतनको संयोगबाट सबै भूतहरूको उत्पत्ति हुन्छ।

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता।।४।।

कौन्तेय! सबै योनिहरूमा जति शरीर उत्पन्न हुन्छन्, ती सबैको '**योनिः**'– गर्भधारणा गर्ने आमा, आठ भेदहरू भएको मूल प्रकृति हो र म नै बीउ स्थापन गर्ने पिता हुँ। अरू कोही न माता हो न पिता। जबसम्म जड–चेतनको संयोग रहने छ, जन्म हुँदै रहने छ, निमित्त त कुनै न कुनै बन्दै रहने छन्। चेतन आत्मा जड प्रकृतिमा किन बाँधिन्छ? यसमा वहाँ भन्नुहुन्छ–

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्।।५।।

महाबाहु अर्जुन! सत्वगुण, रजोगुण र तमोगुण प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका तीनै गुणले नै यस अविनाशी जीवात्मालाई शरीरमा बाँध्दछन्। कसरी?–

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ।।६।।

निष्पाप अर्जुन! ती तीनवटै गुणहरूमा प्रकाश गर्ने निर्विकार सत्वगुण त '**निर्मलत्वात्**'– निर्मल भएको हुनाले सुख र ज्ञानको आसक्तिबाट आत्मालाई

शरीरमा बाँध्दछ। सत्वगुसण पनि बन्धन नै हो। फरक यति छ कि सुख एकमात्र परमात्मा हो र ज्ञान साक्षात्कारको नाम हो। सत्वगुणी तबसम्म बाँधिएको छ, जबसम्म परमात्माको साक्षात्कार हुँदैन।

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्।।७।।

हे अर्जुन! रागको जिउँदै र जाग्दो स्वरूप रजोगुण हो। यसलाई तिमी '**कर्मसंगेन**'– कामना र आसक्तिबाट उत्पन्न भएको जान। त्यो जीवात्मालाई कर्म र त्यसको फलको आसक्तिमा बाँध्दछ। त्यो कर्मको प्रवृत्ति दिन्छ।

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत।।८।।

अर्जुन! समस्त शरीरधारीहरूलाई मोहित पार्ने तमोगुणलाई तिमी अज्ञानबाट उत्पन्न भएको जान। त्यो यस आत्मालाई प्रमाद अर्थात् व्यर्थको चेष्टा, आलस्य (भोलि गरौंला) र निद्राद्वारा बाँध्दछ। निद्राको अर्थ यो होइन कि तमोगुणी बढी सुत्छन्। शरीर सुत्छ, यस्तो कुरा होइन। '**या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।**' जगत् नै रात्रि हो। तमोगुणी व्यक्ति यस जगत्रूपी निशामा रात–दिन व्यस्त रहन्छ, प्रकाश स्वरूपतिर अचेत रहन्छ। यही तमोगुणी निद्रा हो। जो यसमा अल्झन्छ, सुत्छ। अब तीनवटै गुणहरूको बन्धनको सामूहिक स्वरूप बताउनु हुन्छ–

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत।।९।।

अर्जुन! सत्वगुण सुखमा लगाउँछ, शाश्वत परमसुखको धारामा लगाउँछ, रजोगुण कर्ममा प्रवृत्त गर्दछ र तमोगुण ज्ञानलाई आच्छादित गरेर प्रमादमा अर्थात् अन्तःकरणको व्यर्थ चेष्टाहरूमा लगाउँछ। जब गुण एउटै स्थानमा, एउटै हृदयमा छ भने बेग्ला–बेग्लै विभक्त कसरी हुन्छन्? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण बताउनु हुन्छ–

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा।।१०।।

हे अर्जुन! रजोगुण र तमोगुणलाई दबाएर सत्वगुण बढ्छ, त्यस्तै सत्वगुण र तमोगुणलाई दबाएर रजोगुण बढ्छ। तथा यसैप्रकार रजोगुण र सत्वगुणलाई दबाएर तमोगुण बढ्छ। यसलाई कसरी जान्न सकिन्छ कि कहिले र कुन गुण कार्य गरिरहेको छ?

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत।।११।।

जुन कालमा यस शरीर तथा अन्तःकरण र सम्पूर्ण इन्द्रियहरूमा ईश्वरीय प्रकाश र बोधशक्ति उत्पन्न हुन्छ, त्यस समय यस्तो जान्नु पर्दछ कि सत्वगुण विशेष वृद्धिलाई प्राप्त भएको छ तथा–

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ।।१२।।

हे अर्जुन! रजोगुणको विशेष वृद्धि भएमा लोभ, कार्यमा प्रवृत्त हुने चेष्टा, कर्महरूको आरम्भ, अशान्ति अर्थात् मनको चंचलता, विषय–भोगको लालसा– यी सबै उत्पन्न हुन्छन्। अब तमोगुणको वृद्धिमा के हुन्छ?–

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन।।१३।।

अर्जुन! तमोगुण बढेमा '**अप्रकाशः**'–(प्रकाश परमात्माको द्योतक हो) ईश्वरीय प्रकाशतिर नबढ्ने स्वभाव, '**कार्यम् कर्म**'– जो गर्नेयोग्य प्रक्रिया–विशेष हो त्यसमा अप्रवृत्ति, अन्तःकरणमा व्यर्थको चेष्टाहरूको प्रवाह र संसारमा मुग्ध गर्ने प्रवृत्तिहरू– यी सबै उत्पन्न हुन्छन्। यी गुणहरूको जानकारीबाट के लाभ छ?–

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते।।१४।।

जब यो जीवात्मा सत्वगुणको वृद्धिकालमा मृत्यु प्राप्त हुन्छ, शरीर–त्याग गर्दछ, तब उत्तम कर्म गर्नेलाई मलरहित दिव्यलोकहरू प्राप्त हुन्छ तथा–

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते।।१५।।

रजोगुणको वृद्धि भएको बेला मृत्युलाई प्राप्त हुनेवाला, कर्महरूको आसक्तिभएका मनुष्यहरूमा जन्म लिन्छ तथा तमोगुणको वृद्धिमा मरेको पुरुष मूढयोनिहरूमा जन्म लिन्छ, जसमा कीरा–फट्याङ्ग्रापर्यन्त योनिहरूको विस्तार छ। अतः गुणहरूमा पनि मानिसहरू सात्विक गुणवाला हुनु पर्छ। प्रकृतिको यो बैंकले तपाईंको अर्जित गुणहरूलाई मृत्युको उपरान्त पनि तपाईंलाई सुरक्षित फर्काइदिन्छ। अब हेरौं यसको परिणाम–

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्।।१६।।

सात्विक कर्मको फल सात्विक, निर्मल, सुख, ज्ञान र वैराग्य आदि भनिएको छ। राजस कर्मको फल दुःख र तामस कर्मको फल अज्ञान हो। तथा–

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च।।१७।।

सत्वगुणबाट ज्ञान उत्पन्न हुन्छ (ईश्वरीय अनुभूतिको नाम ज्ञान हो), ईश्वरीय अनुभूतिको प्रवाह हुन्छ। रजोगुणबाट निःसन्देह लोभ उत्पन्न हुन्छ तथा तमोगुणबाट प्रमाद, मोह, आलस्य (अज्ञान) नै उत्पन्न हुन्छ। यी उत्पन्न भएर कस्तो गति दिन्छन्?–

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः।।१८।।

सत्वगुणमा स्थित भएको पुरुष '**ऊर्ध्वमूलम्**'– त्यस मूल परमात्मातिर

प्रवाहित हुन्छ, निर्मल लोकहरूमा जान्छ। रजोगुणमा स्थित राजस पुरुष मध्यम श्रेणीका मानिस हुन्छन्, जोसँग न '**सात्त्विकं**'- विवेक-वैराग्य नै हुन्छ र न अधम कीरा-फट्याङग्रा योनिहरूमा जान्छन्, बरू पुनर्जन्म प्राप्त गर्दछन् र निन्दित तमोगुणमा प्रवृत्त भएका तामस पुरुष 'अधोगति' अर्थात् पशु-पक्षी, कीरा-फट्याङग्रा आदि अधम योनिहरू प्राप्त गर्दछन्। यसप्रकार तीनवटै गुणहरू कुनै न कुनै रूपमा योनिकै कारण हुन्। जो पुरुष गुणलाई पार गर्दछ, ऊ जन्म-बन्धनबाट मुक्त हुन्छ र मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ-

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति।।१९।।

जुन कालमा द्रष्टा आत्मा तीनवटै गुणहरू बाहेक अरू कसैलाई कर्त्ता देख्दैन र तीनवटै गुणहरूबाट अत्यन्त पर परमतत्वलाई '**वेत्ति**'- विदित गरिलिन्छ, त्यस समय त्यो पुरुष मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। यो बौद्धिक मान्यता होइन कि गुण गुणहरूमा कार्यरत हुन्छन्। साधना गर्दा-गर्दै एउटा यस्तो अवस्था आउँछ, जहाँ त्यस परमबाट अनुभूति हुन्छ कि गुणहरू बाहेक अरू कुनै कर्ता देखिंदैन, त्यस समय पुरुष तीनवटै गुणहरूबाट अतीत हुन्छ। यो कल्पित मान्यता होइन। यसैमा वहाँ अगाडि भन्नुहुन्छ-

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान्।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते।।२०।।

पुरुष यी स्थूल शरीरहरूको उत्पत्तिको कारणरूप तीनवटै गुणहरूबाट अतीत भएर जन्म, मृत्यु, वृद्धावस्था र सबै प्रकारका दुःखहरूबाट विशेष रूपले मुक्त भएर अमृत-तत्त्वको पान गर्दछ। यसमाथि अर्जुनले प्रश्न गरे-

अर्जुन उवाच

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते।।२१।।

प्रभो! यी तीनवटै गुणहरूबाट अतीत भएको पुरुष कुन-कुन लक्षणहरूले युक्त हुन्छ र कुन प्रकारका आचरणवाला हुन्छ तथा मानिस कुन उपायबाट यी तीनवटै गुणहरूबाट अतीत हुन्छ?

श्रीभगवानुवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति।।२२।।

अर्जुनका उपर्युक्त तीनवटै प्रश्नहरूको उत्तर दिंदै योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो- अर्जुन! जुन पुरुष सत्त्वगुणको कार्यरूप ईश्वरीय प्रकाश, रजोगुणको कार्यरूप प्रवृत्ति र तमोगुणको कार्यरूप मोहलाई न त प्रवृत्त भएमा नराम्रो मान्दछन् र न निवृत्त भएमा उसको आकांक्षा नै गर्दछन्। तथा-

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते।।२३।।

जो यसप्रकार उदासीन भएको गुणहरूद्वारा विचलित गर्न हुदैनन्, गुण-गुणमा नै कार्यरत हुन्छन्, यस्तो यथार्थतः जान्नेहरू त्यस स्थितिबाट चलायमान हुँदैन, तब मात्र त्यो गुणहरूबाट अतीत हुन्छ।

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः।।२४।।

जो निरन्तर स्वयंमा अर्थात् आत्मभावमा स्थित छ, सुख र दुःखमा सम छ, माटो-ढुङ्गा र स्वर्णमा पनि समान भाव राख्दछ, धैर्यवान् छ, जो प्रिय र अप्रियलाई बराबर सम्झन्छ, आफ्नो निन्दा तथा स्तुतिमा पनि समान भाव भएको छ, र-

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते।।२५।।

जो मान र अपमानमा सम छ, मित्र र शत्रु-पक्षमा सम छ, त्यो सम्पूर्ण आरम्भहरूबाट रहित भएको पुरुष गुणातीत भनिन्छ।

श्लोक बाइसदेखि पचीससम्म गुणहरबाट अतीत पुरुषको लक्षण र आचरण बताउनुभयो कि त्यो चलायमान हुँदैन, गुणहरूद्वारा विचलित गर्न सकिंदैन, स्थिर रहन्छ। अब प्रस्तुत छ गुणहरूबाट अतीत हुने विधि–

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते।।२६।।

जो पुरुष अव्यभिचारिणी भक्तिद्वारा अर्थात् इष्टबाहेक अरू सांसारिक स्मरणहरूबाट सर्वथा रहित भएर योगद्वारा अर्थात् त्यही नियत कर्मद्वारा मलाई निरन्तर भज्दछ त्यो यी तीनवटै गुणहरूको राम्ररी परब्रह्मसँग एक हुने योग्य हुन्छ, जसको नाम कल्प हो। ब्रह्मसँग एकीभाव हुनु नै वास्तविक कल्प हो। अनन्य भावबाट नियत कर्मको आचरण नगरीकन कोही पनि गुणहरूबाट अतीत हुँदैन। अन्त्यमा योगेश्वर निर्णय दिनुहुन्छ–

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च।।२७।।

हे अर्जुन! त्यस अविनाशी ब्रह्मको (जोसँग त्यो कल्प गर्दछ, जसमा त्यो गुणातीत एकीभावबाट प्रवेश गर्दछ), अमृतको, शाश्वत धर्मको र त्यस अखण्ड एकरस आनन्दको म नै आश्रय हुँ अर्थात् परमात्मस्थित सद्‌गुरु नै यी सबैका आश्रय हुन्। श्रीकृष्ण एउटा योगेश्वर थिए। अब यदि तपाईंलाई अव्यक्त, अविनाशी, ब्रह्म, शाश्वत धर्म, अखण्ड, एकरस आनन्दको आवश्यकता छ भने कुनै तत्त्वस्थित, अव्यक्तस्थित महापुरुषको शरण लिनुस्। उनीद्वारा नै यो संभव छ।

निष्कर्ष–

यस अध्यायको आरम्भमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो– अर्जुन! ज्ञानहरूमा पनि अति उत्तम परमज्ञानलाई म फेरि पनि तिम्रो लागि भन्नेछु, जसलाई जानेर मुनिजन उपासनाद्वारा मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछन्; फेरि सृष्टिको आदिमा उनीहरू जन्म लिंदैनन्; तर शरीरको निधन त हुनु नै छ। त्यस समय ऊ व्यथित हुँदैन। उनले वास्तवमा शरीरलाई त त्यसै दिन त्यागी दिन्छ,

जुन दिन स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। प्राप्ति जीवित अवस्थामा हुन्छ, तर शरीरको अन्त्य हुने बेलामा पनि ऊ व्यथित हुँदैन।

प्रकृतिबाट नै उत्पन्न भएको रज, सत्व र तम– तीनवटै गुणहरू यस जीवात्मालाई शरीरमा बाँध्दछन्। दुई गुणहरूलाई थिचेर तेस्रो गुण बढाउन सकिन्छ। गुण परिवर्तनशील छन्। प्रकृति जो अनादि छ, नष्ट हुँदैन; बरू गुणहरूको प्रभावलाई टार्न सकिन्छ। गुणले मनमा प्रभाव पार्दछन्। जब सत्वगुणको वृद्धि हुन्छ, तब ईश्वरीय प्रकाश र बोधशक्ति रहन्छ। रजोगुण रागात्मक हो। त्यस समय कर्मको लोभ रहन्छ, आसक्ति रहन्छ र अन्तःकरणमा तमोगुण कार्यरूप लिएमा आलस्य–प्रमादले चारैतिरबाट घेर्दछन्। सत्त्वको वृद्धिमा मृत्यु प्राप्त पुरुष माथिको निर्मल लोकहरूमा जन्म लिन्छन्। रजोगुणको वृद्धिमा प्राप्त भएको मानिस मानव–योनिमा नै फर्केर आउँछन्। तमोगुणको वृद्धिकालमा मानिस शरीर त्यागेर (पशु–पक्षी, कीरा–फट्याङ्ग्रा आदि) अधम योनि प्राप्त गर्दछन्। यसैले मानिसलाई क्रमशः उन्नत गुण सात्विकतिर बढ्नु पर्दछ। वस्तुतः तीनवटै गुणहरू कुनै न कुनै योनिकै कारण हुन्। गुण नै आत्मालाई शरीरमा बाँध्दछन्। यसैले गुणहरूबाट अतीत हुनु पर्दछ। उनीहरू जसबाट मुक्त हुन्छन्, त्यसको स्वरूप बताउँदै योगेश्वरले भन्नुभयो– अष्टधा मूल प्रकृति गर्भ धारण गर्ने माता हो र म नै बीजरूप पिता हुँ, अरू न कोही माता न पिता छ। जबसम्म यो क्रम रहनेछ, तबसम्म चराचर जगत्मा निमित्त रूपले कोही न कोही माता–पिता बन्दै रहनेछन्; तर वस्तुतः प्रकृति नै माता हो, म नै पिता हुँ।

यसमाथि अर्जुनले तीन प्रश्न गरे कि– गुणातीत पुरुषको लक्षण के हो? आचरण के हुन्? र कुन उपायबाट मानिस यी तीनवटै गुणहरूबाट अतीत हुन्छ? यसप्रकार योगेश्वर श्रीकृष्णले गुणातीत पुरुषको लक्षण र आचरण बताउनुभयो र अन्त्यमा गुणातीत हुने उपाय पनि बताउनुभयो– जो पुरुष अव्यभिचारी भक्ति र योगद्वारा निरन्तर मलाई भज्दछन्, ती तीनवटै गुणहरूबाट अतीत हुनजान्छन्। अरू कसैको चिन्तन नगर्दै, निरन्तर इष्टको चिन्तन गर्नु अव्यभिचारी भक्ति हो। जो संसारको संयोग–वियोगबाट सर्वथा रहित छ, त्यसैको नाम योग हो, त्यसलाई कार्य–रूप दिने प्रणालीको नाम 'कर्म' हो।

यज्ञ जसद्वारा सम्पन्न हुन्छ, त्यो क्रिया-कलाप कर्म हो। अव्यभिचारी भक्तिद्वारा त्यस नियत कर्मको आचरणबाट नै पुरुष तीनवटै गुणहरूबाट अतीत हुन्छ र अतीत भएर ब्रह्मसँग एकीभावको लागि, पूर्ण कल्पलाई प्राप्त हुनको निम्ति योग्य हुन्छ। गुण जुन मनमाथि प्रभाव पर्दछ, त्यसको विलय हुनासाथ ब्रह्मसँग एकीभाव हुन्छ, यही वास्तविक कल्प हो। अतः भजन नगरीकन कोही गुणहरूबाट अतीत हुँदैन।

अन्त्यमा योगेश्वर श्रीकृष्ण निर्णय दिनुहुन्छ कि त्यो गुणातीत पुरुष जुन ब्रह्मसँग एकीभावमा स्थित हुन्छ, त्यस ब्रह्मको, अमृत तत्त्वको, शाश्वत धर्मको र अखण्ड एकरस आनन्दको म नै आश्रय हुँ अर्थात् प्रधान कर्त्ता हुँ। अब त श्रीकृष्ण गइसक्नुभयो, अब त्यो आश्रय पनि गइसक्यो, तब त यो बडो संशयको कुरा छ। त्यो आश्रय अब कहाँ मिल्नेछ? तर होइन, श्रीकृष्णले आफ्नो परिचय दिनुभयो। वहाँ एक योगी हुनुहुन्थ्यो, स्वरूपस्थ महापुरुष हुनुहुन्थ्यो। '**शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।**'- अर्जुनले भनेका थिए- म तपाईंको शिष्य हुँ, तपाईंको शरणमा हुँ, मलाई सम्हाल्नुस्। ठाउँ-ठाउँमा श्रीकृष्णले आफ्नो परिचय दिनुभयो। स्थितिप्रज्ञ महापुरुषको लक्षण बताउनु भयो र उहाँसँग आफ्नो तुलना गर्नुभयो। अतः स्पष्ट छ कि श्रीकृष्ण एक महात्मा, योगी हुनुहुन्थ्यो। अब यदि तपाईंलाई अखण्ड, एकरस आनन्द, शाश्वत धर्म अथवा अमृततत्त्वको आवश्यकता छ भने यी सबैको प्राप्तिको स्रोत एकमात्र सद्गुरु हुनुहुन्छ। सोझै पुस्तक पढेर कसैले वहाँलाई पाउन सक्दैनन्। जब त्यही महापुरुष आत्माबाट अभिन्न भएर रथी हुन्छ, तब विस्तारै-विस्तारै अनुरागीलाई संचालित गर्दै उसको स्वरूपसम्म, जसमा वहाँ स्वयं प्रतिष्ठित हुनुहुन्छ, पुऱ्याउनु हुन्छ। वहाँ नै एकमात्र माध्यम हुनुहुन्छ। यसप्रकार योगेश्वर श्रीकृष्णले आफूलाई सबैको आश्रय बताउँदै यस चौधौं अध्यायको समापन गर्नुभयो, जसमा गुणहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन छ। अतः-

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'गुणत्रयविभागयोगो' नाम चतुर्दशोऽध्यायः।।१४।।

यसप्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद्‌ एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादमा 'गुणत्रयविभागयोग' नामक चौधौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंसपरमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'गुणत्रयविभागयोगो' नाम चतुर्दशोऽध्यायः।।१४।।

यसप्रकार श्रीमत परमहंस परमानन्दका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'गुणत्रयविभागयोग' नामक चौधौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।